

Ny Tid

Rapport 5

Håkan Arvidsson

Det civila samhället mellan stat och marknad

arenaidé

Håkan Arvidsson

Det civila samhället mellan stat och marknad

Publicerat i december 2010

©Författaren och Arena Idé

Bild: Aidan Jones/Flickr

Arena Idé är en del av Arenagruppen

www.arenagruppen.se

Arenagruppen
Drottninggatan 83
111 60 Stockholm
Tel (vx) 08-789 11 60
Fax: 08-411 42 42

Ny Tid är ett projekt inom tankesmedjan Arena Idé. Syftet är att befrämja en radikal och progressiv idé-utveckling inom olika politikområden. Projektet kommer att söka inspiration från såväl andra länder som de senaste forskarrönen.

Inom projektet kommer vi att publicera rapporter och uppsatser kring en rad frågor och med en bred ansats. Rapporterna kommer att presenteras och diskuteras på offentliga seminarier.

Det civila samhället mellan stat och marknad

Marxismens diskussionsklimat under 1960- och 70-talen	5
Bokens teser i korthet	5
Demokrati och socialism	8
Motsättningen demokrati och socialism	9
Omläsning	11
Att byta åsikt	12
Vänsterns politiska situation	13
Kritiken mot boken	14
Vänsterns leninism	15
Det civila samhället	17
Begreppen "civilt samhälle", "samhälle" och "marknad"	18
Begreppet "civilsamhällets" tillkomst	20
Folkrörelserna	23
Det nya civilsamhället	27
Marknad och civilsamhälle	28
Demokratins konsekvenser för de västliga samhällena	29
Makten och demokratin	34
Slutsatser?	37
En sista distinktion	40

Marxismens diskussionsklimat under 1960- och 70-talen

Boken *Makten, socialismen och demokratin* som jag och Lennart Berntson utgav 1979 var i allt väsentligt en reaktion på vårt långa engagemang i 60- och 70-talets vänsterrörelse och dess problematiska förhållande till socialismens utveckling i Sovjetunionen och Östeuropa. Av de ungefär 15 år vi ägnat åt vänstern hade de senare 10 åren av politisk aktivitet i stort sett inskränkt sig till det relativt lugna och öppna samtalsklimatet i tidskriften Zenit. I denna miljö var kritik av socialismen i öst på intet sätt tabubelagd, snarare var den allmänt omfattad i tidskriftens redaktion. Men hållningen var ändå, på ett egenartat sätt, dubbelbottnad. Även om man tog en klar och kritisk ställning till den "reellt existerande socialismen" fanns en underton i kritiken som antydde att den trots alla sina tillkortakommanden var bättre än den kapitalistiska marknadsekonomi som behärskade samhällena i väst.

Bokens teser i korthet

Boken och de artiklar som föregick den handlar om vänsterns problematiska förhållande till demokratin och den skrevs mot bakgrund av att vi upplevde att vänstern i stort sett stod sig väl i debatten med politiska motståndare med undantag av frågan om demokratin. Demokratifrågan hängde emellertid samman med vänsterns syn på socialismen i öst. Även om det fanns kritiska kommentarer om denna, dolde sig under ytan en försvarande syn på hela det socialistiska lägret. Försvaret var sammansatt och långt ifrån okomplicerat. Tyngdpunkten låg på imperialismen och kampen för frihet i den tidigare koloniala världen som vi såg som hotad av den kapitalistiska världens ekonomiska järngrepp över världsekonomin som innebar att även om de flesta kolonier under efterkrigstiden hade nått en formell frihet, förblev de likväl ekonomiskt dominerade av den västliga kapitalismen. I denna kamp kom vi att betrakta de socialistiska länderna som vapenbröder. De stödde vanligtvis befrielse- rörelserna i den tredje världen. Det blev för oss det centrala. Därigenom kom vi också att overse eller bortse från att förtrycket av folkmajoriteten i de socialistiska länderna inte var något alternativ till imperialismens övergrepp i den tidigare koloniala världen.

En andra försvarslinje bestod i att ständigt framhålla den historiska utvecklingen och de enorma svårigheter som socialismen hamnat i genom att den segrat i starkt ekonomiskt efterblivna samhällen och därför ställdes inför uppgiften att lyfta dessa länder ur fattigdom och analfabetism. Denna tunga uppgift hade hindrat socialismen från att utveckla demo-

kratin och samtycket i de länder där den fått makten. Socialismen hade fångats i en fattigdomsfälla och därmed förlängt det stadium av diktatur som enligt teorin enbart skulle ha varit ett övergångsfenomen. Av denna anledning benämnde vi de "realsocialistiska" samhällena med termen övergångssamhällen, med den underförstådda tanken att de färdades mot socialismen men ännu hade ett stycke väg att gå innan målet nåtts.

Problemet med denna hållning var att Sovjetunionen och dess östeuropeiska satelliter gjorde anspråk på att representera en mer avancerad och ekonomiskt effektiv samhällstyp än sina fiender i väst. Vid en närmare granskning, som inte behövde vara särskilt närgången, framstod sådana anspråk som en absurditet. Det var inte kapitalismen i väst som brottades med problem att försörja de arbetande massorna, tvärtom. I västs marknadsekonomier var överflödet och varufetischismen det stora problemet. Det påstod vi även själva i vår kritik av kapitalismen. Försörjningsproblemen fanns i stället i de socialistiska samhällena, där den inte borde finnas.

På samma sätt förhöll det sig med den sociala likheten. De socialistiska samhällena var starkt hierarkiskt uppbyggda och höll sig med enorma säkerhetstjänster som såg till att hierarkierna levde vidare. I väst däremot växte i snart sagt alla länder likheten, arbetarklassen emanciperades och kvinnornas ställning i såväl arbets- som samhällslivet förstärktes. Tryggheten förbättrades, speciellt i de skandinaviska länderna, genom omfattande socialförsäkringar som utjämnade livsvillkoren mellan olika livssituationer.

Medan vänstern läste och tolkade marxismens klassiker, framförallt Lenin och Mao tse Tung, och ständigt grälade om den rätta förståelsen och nästan lika ofta splittrades i allt fler grupperingar, gick den reformistiska fienden lika stadigt framåt. Det är denna insikt och omöjligheten att mobilisera en kraftfull och slående kritik av dessa förhållanden som boken försöker komma till rätta med.

Dess första del handlar om svagheterna i den doktrin som dåtidens vänster hyllade och siktar in sig på dess förståelse och läsning av Lenin. Enligt vår mening var den läsningen selektiv. Den uteslöt alla de problematiska skrifter och tal som Lenin svarat för och levde i villfarelsen att syndafallet inträffat med Lenins död och Stalins maktövertagande. Vid en kritisk läsning

blev det tydligt att Stalin var en logisk fortsättning av det verk Lenin inlett, låt vara med en terror som kanske inte till graden stämde med Lenins idéer, men väl till arten.

Efterhand som arbetet med boken framskred och vi läste en hel del av den klassiska politiska filosofin tyckte vi oss göra en upptäckt. Under den europeiska moderniseringen skedde en gradvis men ihållande utveckling av den territoriella staten. Under den äldre historien var det knappast ens meningsfullt att tala om stater i Europa. Det fanns visserligen furstar och kungar men deras makt var begränsad och deras administrativa kapacitet och inflytande tämligen ringa. Makten var överhuvudtaget inte centraliserad. Under den feodala era som börjar mattas under senmedeltiden och går i graven i samband med den engelska och franska revolutionen låg makten hos lokala länherrar, stora godsägare som svurit en trohetsed till sin överherre, fursten eller kungen, men en trohetsed som de hade för vana att bryta. Dessa godsherrar hade den reella makten, de ägde domsrätt, egendomsrätt och utnämningsrätt på sina domäner och de tolererade ingen inblandning. Denna aristokrati stod länge som ett hinder för den kungliga auktoriteten att ta makten över det territorium den formellt behärskade. Aristokratins nedgång kom i samband med senmedeltidens bondeuppror då det visade sig att feodaltherrarna ofta saknade resurser att slå ned de upproriska bönderna och tvingades söka beskydd hos den kungliga centralmakten. Detta blev upphovet till den centrala och senare absoluta statens uppkomst. Kungarnas makt ökade explosivt och ett nytt konfliktmönster utbildades - ett konfliktmönster som handlade om staten mot samhället. I denna konflikt framträdde den europeiska borgerligheten som banerförare för de folkliga kraven. Denna nya klass hade genom handel och hantverk skapat sig en stark ekonomisk bas, som gjorde dem oberoende av kungamakten på ett sätt som den gamla aristokratin inte längre var.

I konflikten mellan stat och samhälle utvecklas den nya politiska filosofin i Europa och den handlar om en rad förändringar av rättigheter och friheter. Tydligast i blickfältet framträder kampen att förändra människans ställning från undersåte till medborgare. I den absolutistiska staten var alla invånare i ett land kungens undersåtar. De hade endast de rättigheter och friheter som kungen av nåd tilldelade dem. Kungens roll och ämbete var av gudomligt ursprung, vilket gjorde honom till endast Guds undersåte och alla andras överordnade. Mot denna hierarkiska struktur ställdes under upplysningen föreställningen att alla människor var

födda fria och att alla därför borde ha samma chanser, att alla hade rätt till inflytande och dessutom hade rätt att bli behandlade som "medborgare" i det samhälle där de levde. Utgångspunkten för denna filosofi var idén om motsatsen mellan naturtillståndet och samhällskontraktet. I naturtillståndet ägde alla samma fri- och rättigheter, men genom samhällskontraktet hade vi ingått ett avtal varigenom vi avstod från alla eller delar av dessa rättigheter för att bringa ordning och beskydd i samhällslivet. Olika tänkare beskriver naturtillståndet på olika sätt och kommer som en följd av det till olika slutsatser om samhällskontraktets plikter.

Vad som emellertid var uppenbart var att i nära nog alla strider mellan olika uttolkare av samhällskontraktet så var det till syvende och sist staten som gick segrande ur striden. Europas moderna utveckling kan beskrivas som en ständig förstärkning av den centrala statsmakten på bekostnad av samhällets oberoende. Statens karaktär förändras visserligen från en ren territorialstat, till en dynastisk furstestat och vidare till en borgerligt dominerad nationalstat och slutligen till en demokratisk nationalstat. Alldeles oavsett dessa förändringar förstärker staten oavslåligen sin makt och samhället blir alltmer centraliserat.

Ur denna iakttagelse växte vår idé om det civila samhället som ett slags tredje institutionell maktfaktor och om detta civila samhälle handlar bokens sista kapitel.

Demokrati och socialism

Mest problematisk blev dock frågeställningen när man kom till synen på demokratin i det kapitalistiska väst och avsaknaden av demokrati i det socialistiska öst. För hur svår situationen än var för folken i det socialistiska blocket ansågs de dock ha ett försteg framför folkens villkor under kapitalismen. Den demokrati och den frihet vi i väst åtnjöt, framställdes som ett spel för galleriet, ett sken eller till och med ett bedrägeri. Den gav varken makt, inflytande eller frihet. När vi gick till valurnorna vart tredje år och lade vår röst var det en handling som endast innebar att vi röstade för vilka medlemmar av de existerande makteliterna i samhället som skulle styra våra öden under de kommande tre eller fyra åren. Och eftersom alla makteliterna i de kapitalistiska samhällen där vi levde i själva verket var sprungna ur ett och samma sociala skikt, den härskande industrikapitalistiska klassen, var

handlingen egentligen likgiltig. Vi skulle aldrig på demokratisk väg kunna förändra någonting på djupet i det samhälle som det var vårt mål att omvälva.

Samtidigt hävdade vi emellertid, liksom vänstern i övrigt, att demokratin var enormt viktig och ett värde vi till varje pris måste slå vakt om. Varför? Jo, därför att den gav oss friheten att arbeta för vår politiska målsättning, nämligen att kullkasta den samhällsordning och det statskick under vilket vi levde. Vad som skulle ske efter "revolutionen" var klart så till vida att den skulle innebära införandet av en socialism som avskaffade den privata egendomsrätten och lade denna egendom i folkets händer. Hur detta skulle gå till var emellertid oklart. Hur företag och produktionsmedel skulle styras under socialismen var, trots att vi ogärna medgav det, höljt i dunkel. Det statliga ägande som dominerade i den "reellt existerande socialismen" trodde vi inte på och den väg som prövats i Jugoslavien med mer maktfulla arbetarråd tycktes inte vara särskilt effektiv, den skapade ingen tillväxt och den hade heller knappast lyckats åstadkomma en mer jämlik fördelning av produktionsresultatet. Dessa frågor bekymrade oss naturligtvis men inte på ett påtagligt plågsamt sätt. Vi trodde liksom de flesta andra inom vänstern att det skulle lösa sig när revolutionen väl genomförts och att det skulle visa sig betydligt lättare i de välutvecklade industriella ekonomierna i väst än det hade varit i det efterblivna öst.

Motsättningen demokrati och socialism

Vad som skulle hända med demokratin var också oklart. Å ena sidan var vi naturligtvis medvetna om att bristen på folklig delaktighet liksom mänsklig och medborgerlig frihet i samhällena i öst var ödesdigert stor. Ändå var vi anhängare av, i stort sett, samma teori och strategi som skapat ofriheten och olikheten i dessa länder. Även tidskriften Zenit som börjat som en frihetlig och oberoende socialistisk tidskrift hade sakta men säkert glidit mot en alltmer klart uttalad leninism. Det betydde att vi bekände oss till dess centrala doktriner om "*proletariatets diktatur*", om "*demokratisk centralism*" och i mer svävande formuleringar till teser som "*det kommunistiska partiets monopolställning*". Den demokrati som vi hävdade var så viktig under kapitalismen, skulle vi således avskaffa under socialismen. Vår syn på demokratin var med andra ord rent instrumentell, den var en förutsättning för att vi skulle ha friheten att arbeta för dess avskaffande.

Denna uppfattning kunde vi, med hedern någorlunda i behåll, argumentera för eftersom vi ansåg att den proletära diktaturen i verkligheten var mer demokratisk än den "formella" demokrati som härskade i marknadsekonomierna i väst. Arbetarklassen för vars intressen vi ansåg oss verka var trots allt den numerärt största sociala klassen i alla utvecklade industrisamhällen och dessutom utgjorde den ofta en majoritet av befolkningen. Att denna klass fick makten var således i grund och botten bara en ny och mer rättfärdig form av demokrati än det spektakel vi hade i de liberalt kapitalistiska länder som med imperialismens alla brutala verktyg utsög och förtryckte världens folk.

Någon gång i början av 1970-talet blev vi medvetna om att arbetarklassen i den västliga världen hade slutat att växa och att den faktiskt numera krympte och att den gjort så sedan mitten av 1960-talet. Det var därmed svårare att hävda att en diktatur byggd på arbetarklassen automatiskt skulle vara mer demokratisk än andra demokratiska styrelseformer. Å andra sidan hade vi redan tidigare hyst vissa tvivel om att diktatur i vilken form den än kom skulle kunna ge ett bättre liv än det som demokratin garanterade. Men det som slutligen kom att stärka våra tvivel var utvecklingen i Portugal. Här hade en sammetsrevolution kullkastat den gamla fascistiska diktaturen och öppnat vägen för en demokratisk och kanske socialistisk samhällsutveckling. De radikala socialistiska krafterna stod omedelbart efter statsomvälvningen starka och det verkade inspirerande på hela den västeuropeiska vänstern. För första gången tycktes det möjligt att socialismen skulle kunna förverkligas i ett relativt utvecklat samhälle. Trots att Portugal inte tillhörde Europas ledande ekonomier, så var det ändå ett långt mer avancerat samhälle än Ryssland varit när oktoberrevolutionen kastade den tsaristiska autokratin ur sätet.

För Lennart och mig blev emellertid utvecklingen i Portugal rätt snart en besvikelse. De ständiga fraktionsstriderna och den eviga vänsterproblematiken med oavlåtliga splittringar blev mycket snart ordningen för dagen. När sedan de kommunistiskt ledda fackföreningarna sökte strypa det fria ordet genom att med strejker förhindra utgivningen av dagstidningen "Republica" tyckte vi oss se att utvecklingen i Portugal höll på att ta samma väg som den gjort i andra kommunistiska revolutioner. För oss blev det droppen som gjorde frågan om vad det var i den marxistiska tradition vi dittills bekant oss till som skapade dessa anti-demokratiska tendenser.

Det var dessa problem tillsammans med smågruppsvänsterns fortlöpande sönderfall och urartning till terrorism i flera europeiska länder som fick oss att skriva den första artikeln under rubriken "Socialism och Demokrati" i Zenit. I artikeln uttalade vi oss för ståndpunkten att socialism utan demokrati var en omöjlighet, en absurditet. Artikeln väckte en livlig diskussion som sträckte sig över ett helt år och vi blev hårt angripna av gamla kamrater och vänner, som karaktäriserade oss som romantiska eller naiva. Ingvar Johansson, en av våra skarpaste vedersakare, hävdade att "demokrati nog var bra, men kommunism bättre" och fortsatte med ett resonemang som på sätt och vis logiskt följde ur det empiriska faktum att arbetarklassen numera var en krympande klass rent numerärt. Utifrån detta konstaterande ställde han frågan om "principen om allmän och lika rösträtt alltid gynnar arbetarklassen?" och besvarade den negativt eftersom arbetarklassen inte längre utgjorde en majoritet av valmanskåren. Arbetarklassen var vid denna tidpunkt enligt Johansson endast 30 procent av valmanskåren och då "vore det självmord för arbetarklassen att efter revolutionen acceptera allmän och lika rösträtt. Kan löneslaveriet accepteras därför att slavarna är i minoritet?" avslutar han retoriskt sitt resonemang.

Efter att debatten ebbat ut utan att komma till någon avgörande lösning på de problem vi pekat på – den ledde endast till att stridslinjerna och konflikterna blev en aning klarare – beslöt vi oss för att situationen krävde en mer inträngande diskussion och analys och vi satte oss ned för att skriva en bok i ämnet. Den boken blev *Makten, socialismen och demokratin*.

Bokens innehåll är i sina första delar en fördjupning av de teser vi hävdat i debatten. Framförallt söker den att genom ett brett historiskt svep teckna bilden av de västeuropeiska samhällenas framväxt och egenart. I denna del säger boken inget nytt även om den nyanserar och förankrar våra teser i den specifika historiska utvecklingen i Västeuropa. Den går också längre i kritiken av den marxism-leninism som redan i artiklarna stått i blickpunkten för vår kritik.

Omläsning

Arbetet med boken kom att kräva förnyad läsning av de klassiska socialistiska texterna, men också till en utvidgad läsning av denna traditions kritiker, vilka vi inte längre kunde bortse från. Således läste vi på nytt både Bernsteins och Kautskys kritik av Lenin och fann i dessa

texter att det snarare var de än Lenin som hade fått rätt. Här kan det vara på sin plats att citera vår summering av läsningen av Engels, Lenin, Luxemburg, Bernstein och Kautsky. Den handlar om revolutionens och socialismens möjligheter i olika samhällsformer och lyder:

”Alla dessa motsättningar – statens begränsade funktioner, det civila samhällets ostrukturerade karaktär, den kulturella och politiska spännvidden mellan stad och land – gav en särskild genomslagskraft åt det spontana upproret. Den revolutionära situation som uppstår ur dessa motsättningar är emellertid av en sådan typ, att den innehåller mycket små möjligheter att förverkliga socialismen. Själva motsättningsmönstret är ett uttryck för en social och ekonomisk utvecklingsnivå som inte omedelbart är mogen för en socialistisk samhällsorganisation, men som däremot ger möjligheter till en politisk revolution av de rådande maktförhållandena.

I det senare fallet blir perspektivet omvänt. Den samhälleliga organisationen och produktivkrafterna har här utvecklats till en nivå, där den socialistiska samhällsorganisationen mer omedelbart kan tänkas bli förverkligad... De stora företagen och de utbyggda fackliga organisationerna präglar det civila samhällets liv... Men samtidigt som alltså det samhällets utveckling tagit avgörande steg mot den socialistiska organisationens möjlighet, har det strategiska läget förändrats i samma takt... Gramsci diskuterade detta problem ingående några decennier senare och karaktäriserade förändringen så att det nya civila samhällets massiva strukturer förvandlat klasskampen från ett rörligt krig till ett ställningskrig. Betingelserna för det rörliga krigets kampformer – genombrottet, upprullningen och förintandet av motståndarnas krafter – förelåg inte längre i den moderna kapitalismen.”

Eller för att uttrycka det kort. I de socialt och ekonomiskt efterblivna samhällen där revolutionen var möjlig, var socialismen omöjlig. I de utvecklade samhällen där socialismen var möjlig, var revolutionen dessvärre omöjlig.

Att byta åsikt

När man anträder en väg som oundvikligen måste leda till omvärdering och kritisk granskning av en uppfattning man sedan länge sett som en stor och obestridlig sanning, utsätter man sig för stora påfrestningar. Dels riskerar man att gamla vänskapsförhållanden och personliga relationer bryts upp och vållar både vanda och smärta, dels löper man risken att just på grund av att i polemikens häftighet tendera att ta ut stegen för långt och hamna i en position rakt motsatt den man tidigare omfattat. Det har också att göra med själva genomskådandet av vad man tidigare tyckt vara oemotsägligt och en irritation över att inte bli tagen på allvar, nu när man gjort sig sådan möda för att tänka om. Nu tycker jag i och för sig

inte att vi i vår bok gick över gränsen och sällade oss till vänsterns fiender, även om vi anklagades för det. Vår målsättning var fortfarande solidarisk med den vänster vi så länge hade tillhört men vi ville väcka den ur dess slummer och förändra dess syn på världen, på de samhällen i vilka den verkade och få den att förstå att dess bokstavstro lett den in i en återvändsgränd. Vi ville kort sagt förnya vänstern, tvinga den att bryta sig ur sitt vanetänkande och få den att se de enorma förändringar samhället genomgått sedan dess dogmatik grundlades, och som gjort dess föreställningar obsoleta och otrovliga.

Vänsterns politiska situation

Vänsterns retorik och krav hade ju knappast rönt politisk framgång. VPK vegeterade runt fyraprocentsspärren och dess konkurrenter längre vänsterut var så små att deras röstandel knappt ens kunde räknas. Situationen i det socialistiska blocket bakom järnridån var heller inte uppmuntrande. Överallt kunde en besökare med egna ögon se att folken här levde under ett dagligt förtryck som förnekade dem alla de friheter som vi hade i rikligt mått. Likaså var det enkelt att konstatera att kommunismen också hade misslyckats med att skapa ekonomisk och social rättvisa. Ojämligheten i de kommunistiska länderna var skriande och bristen på de för det dagliga uppehållet nödvändiga varorna uppenbar. Det var med andra ord en typ av samhällen som inte kunde och inte förtjänade att försvaras. Likväl framställdes de ofta, om än i hårt skruvade formuleringar, som förebilder. Vi talade om dem som *”övergångssamhällen”*, alltså samhällen som var på väg mot det jordiska paradiset som varit de klassiska socialisternas vision och vi såg dem som en central motvikt mot den västliga imperialism som vi menade var allt onts upphov.

Ur denna syn formulerade ekonomer som Samir Amin och Andre Gunder Frank en teori, den s.k. beroendeskolan, som i korthet gick ut på att enda sättet för en ekonomisk blomstring i tredje världens länder gick genom ett absolut och resolut kapande av alla band med den västliga kapitalistiska världen. Under några decennier var denna teori fullständigt dominerande inom vänstern och den har fortfarande sina anhängare. I dag är den emellertid empiriskt död. Vi vet nu att de få länder som följde beroendeskolans rekommendationer lever i svält och fattigdom (Nordkorea och Kuba), medan de av tredje världens samhällen som behöll kontakten med den kapitalistiska världsmarknaden i dag hotar att konkurrera ut oss på våra egna hemmamarknader. Efter Sovjetunionens sammanbrott och Östeuropas frigörelse

finns det knappast några länder som kan kallas socialistiska och heller inga länder som med någon meningsfull innebörd kan beskrivas som övergångssamhällen. De kommunistiska länder som fortfarande existerade på 1970-talet som Kina, Vietnam och Kuba, har för länge sedan lämnat den kommunistiska planhushållningen bakom sig, dock utan att bli demokratiska. I synnerhet Kina och Vietnam är en ny typ av auktoritärt styrda marknads-ekonomier, som skördar stora ekonomiska framgångar, men till priset av en extrem ofrihet och med en ständigt växande olikhet. De gamla kommunistiska samhällena som det forna Sovjetunionen har utvecklats till kapitalistiska djungelsamhällen, där maffian ofta är mäktigare än staten. Östeuropas samhällen söker sig till det tidigare förhatliga Västeuropa och inträder eller traktar efter inträde i EU till nästan vilket pris som helst.

Många ser detta som en seger för marknadsekonomierna i väst och i någon mån är det naturligtvis det. Men det är framförallt en seger för den västeuropeiska demokratin och de medborgerliga fri- och rättigheter som den har stått och står för.

När vi skrev boken var det ännu ett decennium till murens fall och Sovjetunionens sammanbrott och även om vi såg krisen i dessa samhällen anade vi inte att den skulle få ett så omvälvande resultat. Fortfarande när Perestrojkan och Glasnost proklamerades och in- och utresetillstånden i Östtyskland började mjukas upp trodde jag att muren kanske skulle falla men att den skulle monteras ned sten för sten under ändlösa förhandlingar. I stället rasade den under en enda euforisk natt och sedan var det kommunistiska samhällsexperimentet slut. Därmed visade den att den kommunism som skapats i öst inte var ett nytt historiskt skede, som skulle utvecklas genom sin egen historiska logik. Det var inget annat än en bräcklig konstruktion byggd på en kombination av luftiga drömmar och brutalt våld.

Kritiken mot boken

Jag minns de otaliga debatter som följde på boken och de förebråelser som riktades mot oss, för det var huvudsakligen förebråelser. De gick ut på att vi offentligt sagt vad som möjligen fick sägas internt. Det vi hävdade i våra artiklar kunde diskuteras bland skolade och medvetna kamrater, men kunde för guds skull inte sägas öppet till vanliga medlemmar. De hade inte den kunskap som krävdes för den typen av dristiga distinktioner och vågade diskussioner. Vi hade skadat rörelsen genom att tala klarspråk, vi hade sagt saker som

gemene man inte tålde att höra. Det var den vanligaste invändningen. Därefter kom förebråelsen att vi skadat och äventyrat de demokratiska krafternas utvecklingsmöjligheter i Östeuropa. Enligt de ledande kamraterna inom såväl VPK som smågrupperna till vänster beskrevs situationen Östeuropa som ett formligt eldorado av dolda demokratiska krafter som alla befann sig inom de härskande kommunistiska partierna. Dessa krafter situation var känslig. De var tvingade att gå försiktigt fram för att inte utmana Sovjetunionens misstänksamhet och framprovocera nya Ungern och nya Tjeckoslovakien. Vi hade försvårat möjligheterna, hette det, för dessa i det tysta arbetande oppositionella krafter att vända utvecklingen.

Vi svarade att vi inte trodde att klarspråk var stötande för vänsterns anhängare utan att det snarare borde göra dem mer sympatiskt inställda till vänsterns budskap om den slutade att smyga i frågan om demokrati och medborgerliga rättigheter och att vi dessutom trodde att den verkligt demokratiska oppositionen i de kommunistiska staterna önskade vårt tydligt uttryckta stöd, mer än vårt hummande och fjäskande för den härskande elit som förtryckte dem och förmenade dem även de mest elementära medborgerliga rättigheter. Här hänvisade vi till den opposition som kom till uttryck i "Charta 77" och Václav Havels, Wolf Biermanns och Alexander Solzjenitsyns vittnesbörd, men de avfärdades som katolska nickedockor eller profascister och liknande tillmälen. Ändå blev det bara något årtionde senare dessa som stod som segrare och som gjorde det just på grund av det enorma demokratiska underskott som utmärkte länderna i öst.

Vänsterns leninism

Bokens udd var i viktiga delar riktad mot den leninism som dominerat smågruppsvänstern under hela 70-talet men som också hade återtagit sin ställning inom VPK. Här fanns visserligen två strömningar som stod mot varandra och jag minns otaliga möten där jag diskuterade med olika företrädare för VPK-vänstern om demokratins särskilda betydelse för socialismen. Den ena och den som var lättast att argumentera mot var den traditionella stalinistiskt färgade uppfattningen som var så fyrkantig som om den varit huggen i sten. Den andra var en uppmjukad form av den ursprungliga leninismen som inte ville förkasta demokratin, men som samtidigt menade att tiden, av taktiska skäl, inte var inne för att bryta med traditionen. Det argument som jag ofta lyfte fram handlade om att demokratin på grund av

den privata egendomsrätten och marknadens slumpmässiga men orättfärdiga fördelning hade svårigheter att utveckla sin fulla potential under kapitalistiska samhällsförhållanden.

Socialismen hade däremot, genom sitt kollektiva ägande, unika möjligheter att driva demokratin ytterligare några steg i riktning mot ett rättvisare och jämlikare samhälle. I dag är jag inte lika säker på att det är ett hållbart resonemang. Den debatten var just vid denna tidpunkt mycket aktuell på grund av förslaget om löntagarfonder. Jag minns också ett möte med Jörn Svensson där han skarpt kritiserade löntagarfonderna. Hans poäng var att eftersom de inte innebar en konfiskation av produktionsmedlen utan att löntagarna skulle köpa dem genom att avstå från lönehöjningar, skulle det bara innebära att man gav de stora företagen ett enormt kapitaltillskott, medan löntagarnas makt över företagen fortfarande i bästa fall skulle bli rent formell, men troligen inte ens det utan bara ett pappersvändande.

När jag frågade honom om han inte förstod att löntagarfonderna bara var en ny fas i den ständiga kraftmätningen mellan de två maktformer som dominerat 1800- och 1900-talets klassmotsättning, nämligen kampen mellan politik och ekonomi, var han helt oförstående. Ur min synpunkt fanns det förvisso inslag i löntagarreformen som kunde diskuteras och även kritiserats, men att den trots allt var ett stort framsteg därför att den gav politiken större makt och reducerade ekonomins envælde. Problemen bestod som jag såg det, i att politikens makt i detta fall liksom i så många andra skulle kanaliseras genom statens professionella institutioner och därmed lämna arbetarrörelsen som rörelse utan egentligt inflytande. Men den problematiken var det ingen som ville diskutera.

Det var emellertid denna tanke, som uttrycks i bokens sista kapitel som väckte mest diskussion och även mest ont blod bland vår vedersakare. Det kapitlet skrevs av mig och till en början önskade Berntson inte ta det med i boken, men efter många och långa diskussioner enades vi om att det var en viktig tankegång som där introducerades. Senare kom den att bli sanningen för dagen, i synnerhet efter Robert Putnams¹ studier av det italienska samhället. Här kom denne framstående statsvetare fram till slutsatsen att orsaken till att den klyfta som delade Italien i två hälfter – ett dåligt fungerande och fattigt Syditalien och ett väl-

¹Robert D. Putnam with Robert Leonardi and Raffaella Y. Nanetti, *Making democracy work: civic traditions in modern Italy*, Princeton 1992.

fungerande och tämligen rikt Norditalien – hade sin grund i att medan Norditalien hade ett starkt och vitalt civilt samhälle som kunde bära upp de statliga institutioner som fanns där, var Syditalien konflikthärjat och korrumpert av ett maffiakontrollerat civilsamhälle som omöjliggjorde ett fruktbart samspel med staten. Putnams teser kom i ropet och är det i hög grad fortfarande och även våra mest hårdföra motståndare i Zenitgruppen tog dem till sitt hjärta. Dessförinnan hade de med alla till buds stående medel förlöjligt idén om det civila samhället och menat att i det moderna samhället hade konflikten mellan stat och civilt samhälle utplånats genom att staten hade sjunkit ned i samhället och blivit ett med det.

Det civila samhället

I boken hävdar vi att det civila samhället har en central roll att fylla i alla samhällen, också i det moderna, men att det under moderniteten är på väg att förtvina genom att staten med glupande aptit övertar dess funktioner. Det gäller allting från dagis till begravningar. Sedan kapitalismens genombrott under sent 1700-tal har inte bara marknaden utan också staten vuxit. Och vi frågar oss vilken av dessa båda institutioner som i dag äger den största makten och kommer till konklusionen att det förmodligen är staten. Den har beskattningsrätten och kan genom denna ta hand om den större delen av det samhällsliga merarbetet. Det sker förvisso under hänvisning till att det omfördelas till medborgarnas fromma i form av sociala försäkringar. Men denna process skapar också gigantiska byråkratier som i stort som smått blandar sig i den enskilda människans liv.

I den klassiska politiska filosofin som kretsar kring begreppen stat och samhälle finns två centrala utgångspunkter som i grund och botten är två psykologiska hypoteser om människans natur. Den äldre politiska filosofin utgick från att samhället skapats genom ett kontrakt (detta kontrakt skall emellertid fattas symboliskt) varigenom de från början suveräna medborgarna överlåter en del av eller hela sin suveräna självständighet till staten som blir den härskande makten. De två teoretiska utgångspunkterna för denna maktöverlåtelse är å ena sidan Thomas Hobbes² idé att det naturtillstånd som människorna lever i innan samhällskontraktet upprättats är ett grymt, brutalt tillstånd dominerat av människans egoistiska karaktär. Detta tillstånd är outhärdligt – så outhärdligt att människorna för att få ordning och reda är beredda att avstå all sin makt till en enväldig

²Thomas Hobbes, *Leviathan eller En kyrklig och civil stats innehåll, form och makt*, Daidalos, Göteborg 2004

furste. Naturtillståndet i Hobbes förståelse av begreppet är alltså knappast ett samhälle utan bara ett "allas krig mot alla". Om man följer Hobbes tankegång uppstår samhället först då kontraktet ingåtts och den enväldige fursten tyglat naturtillståndets djungel. Motsatsen till Hobbes filosofi är John Lockes.³ I Lockes tankevärld kommer begreppet samhälle före staten och är statens förutsättning. Locke utgår från att människan är rationell nog att på egen hand fredligt ingå avtal och skapa en fungerande gemenskap som styrs av kollektivt avtalade lagar och normer. Staten är en nödlösning som bara skall användas i vissa kritiska situationer, huvudsakligen för att försvara gemenskapen mot yttre fiender och i kritiska lägen upprätthålla den inre ordningen.

Begreppen "civilt samhälle", "samhälle" och "marknad"

Inom den traditionella politiska filosofin används begreppen "samhälle" och "civilt samhälle" i realiteten synonymt. Samhället ses alltid i motsats till staten och staten behärskas alltid av en furste, aldrig av undersåtarna. Samhället är däremot undersåtarnas samlingsplats över vilken staten härskar genom de lagar som staten dvs. fursten stiftar och som kan genomtrufas med statens våldsmakt. Att inom denna begreppsram tala om det civila samhället skulle vara ett slags tautologi och utan mening. Samhället är alltid en civil gemenskap som växer spontant och som av egen kraft organiserar den sociala samhörighetens reproduktions- och produktionsbetingelser. Exempel på sådana civila organisationsformer är företeelser som familjebildning, släktsammanhållning, företag, skråföreningar, klubbar och vänskapsband.⁴ Men till det tidiga civila samhället hör även marknadens organisationsformer, dvs. alla de små företag som uppstår och försörjer människorna och där arbetsvillkoren för ägare och anställda är relativt jämställda. Den engelska revolutionens stora agitatorer och teoretiker som John Lillburne, Richard Overton och William Walwyn som startade den första organiserade demokratiska rörelsen i Europa, The Levellers, var alla enkla män som boktryckare, tvålkokare och liknande. Deras försök att revolutionera det engelska samhället slutade i ett nederlag mot mer realpolitiskt orienterade män som Oliver Cromwell och Henry Ireton. I de berömda Putneydebatterna som fördes inom den revolutionära armén (New

³ Locke, John, *Two treatises on government*, MacMaster University 2000

⁴ Det förtjänar här att påpekas att släktskaps- och vänskapsband i mindre utvecklade samhällen har en helt annan betydelse för den sociala sammanhållningen och gemenskapen än den har i de sekulariserade och urbaniserade industrisamhällen vi lever i. Det hade de en gång i tiden också i vår kultur. Vi behöver bara gå tillbaka till 1600- och 1700-talets samhälle för att upptäcka denna förändring och den var med säkerhet än större i äldre tid.

Model Army) misslyckades de att övertyga majoriteten av soldaterna att varje fri man skulle ha rösträtt. Det deras förslag föll på var just definitionen av vad som var en fri man. Enligt Levellers definierades en fri man utifrån att han ägde någonting, poängen var att Levellers menade att alla människor ägde något, om inte annat så sin kropp, sina talanger eller sin begåvning. Det gjorde honom, eller henne, likställd med alla andra. Orsaken till att de förlorade det intellektuella slaget i Putneydebatterna var att de inte förmådde klarlägga sambandet att likheten följde logiskt ur egendomsrätten, som de definierade den. Därigenom stod de sig slätt mot Cromwell och Ireton som på relativt pragmatiska grunder satte rätten till egendom som orsaken till en nödvändig och naturlig olikhet mellan medborgarna i det nya samhället.

Levellers stupade också på en annan frågeställning, den som varit central för alla radikala rörelser i historien, nämligen frågan om naturrätten och folksuveräniteten. I dag använder vi sällan dessa begrepp. Det betyder inte att de är döda, bara att vårt politiska språk förskjutit dem från den aktuella agendan. När vi använder uttryck som "mänskliga rättigheter" så tangerar vi den naturrättsliga tankefiguren men utan att reflektera över det. Och när vi talar om demokrati så sätter vi ofta likhetstecken till begreppet folksuveränitet, utan att offra en tanke på att alla existerande demokratier är representativa och således inte uttrycker folkviljan oförmedlat.

När Levellers utifrån argumentet att individens egendomsrätt till sin kropp och sina talanger gjorde honom eller henne till en fri man som bara genom sitt eget val kunde underkasta sig en regering, så är de förespråkare för en naturrättslig tankegång. När de däremot försöker utsträcka denna rätt till folket i sin helhet hamnar de farligt nära den folksuveränitetstanke som Rousseau skulle uttrycka knappt hundra år senare och som blivit en av den europeiska vänsterns centrala idéer och även dess olycka. Mot Levellers argumentation invände den realistiske Cromwell att deras författningsförslag var ogenomförbart och "*att Berg skulle resa sig i deras väg*". Han själv blev det första och det största och det de inte klarade att bestiga.

Det egenartade med Levellers, som hade ett enormt stöd hos stora delar av befolkningen, var att de aldrig gjorde något försök att med våld erövra makten. Efter sitt nederlag drog de

sig bara tillbaka till sina gamla yrken och levde sina liv i obemärkthet. Richard Overton kunde visserligen undslippa sig en och annan bitter kommentar i sina brev, men vid det stannade det:

we were before ruled by King, Lords, and Commons; now by a General, a Court Martial, and a House of Commons: and we pray you what is the difference?...We have not the change of a Kingdom to a Common wealth; we are onely under the old cheat, the transmutation of Names, but with the addition of New tyrannies to the old ... and the last state of this Common wealth, is worse than the first. (Den engelska stavningen är originalets)

Begreppet "civilsamhällets" tillkomst

Uttrycket civilt samhälle myntas relativt sent i historien. Det finns ett likartat begrepp under antiken som motsats till "res publica" (de offentliga angelägenheterna), men i sin moderna form kan det knappast urskiljas förrän i och med Upplysningens genombrott. Det som då avses med begreppet är de nya organisationsformer som uppstår som ett resultat av det hastigt växande sociala livet i samhällets urbana centrum och samtidigt med den expanderande marknaden. Det kan vara bolagsbildningar, börser, banker, småföretag, självständiga hantverkssysslor och liknande organisationer med relativt nära koppling till det ekonomiska systemet.⁵ Men det kan också vara vetenskapliga sällskap, välgörenhetsstiftelser, bildade salonger som bara avlägset kan förbindas med ekonomin och den ekonomiska utvecklingen.

Man brukar säga att det är John Locke som lägger grunden till den moderna liberalismen och det är kanske på sätt och vis riktigt. I allt väsentligt uttrycker Lockes filosofi emellertid det samma som revolutionärerna i Levellers hävdade. Grunden till att Locke ses som det liberala genombrottet är att han utpekar tre rättigheter som ingen stat har rätt att kränka, nämligen rätten till liv, rätten till frihet och slutligen rätten till egendom. Det är detta senare postulat som utnämnt Locke till liberalismens skapare. Frågan är emellertid vad Locke lade i begreppet egendom. Det skall jag inte diskutera här, men ändå tillåta mig reflektionen att det förefaller vara en tunn grund att bygga på.

⁵ De tidigaste aktiebolagen kan härledas till mitten av 1600-talets England. Där blev det vanligt att man i stället för att köpa ett helt skepp och resa till orienten och lasta det fullt av peppar övergick till att tillsammans med andra köpa en andel i ett skepp. Därigenom minskade man risken för att bli ruinerad genom ett haveri och tjänade ändå rikligt på sitt initiativ. Se Samuel Pepys dagbok.

Det är i stället romantikern Hegel som ger begreppet civilt samhälle dess liberala innebörd. För Hegel var det civila samhället liktydigt med marknadsekonomin och stod i en oförsonlig motsättning till den nya nationella staten, som för honom var det ideala samhällstillståndet. Genom att det civila samhället i grunden var kapitalistiskt så var det också hemvisten för detta systems motsättningar, dess orättvisor och olikheter. Hegels uppfattning om förhållandet civilt–statligt påminner om Hobbes resonemang. Hegel såg staten, och då i synnerhet den preussiska staten, som den enda instans som kunde hålla samhällets konflikter i schack och förhindra de olika intressena från att ständigt stöta samman i sönderslitande inre strider.

Det civila samhället, eller om man så vill samhället, är som jag ser det, i brist på bättre uttryck, en självgrodd gemenskap som växer ur nödvändigheten av sammanhållning i en hård och ogästvänlig natur. Det bygger på att människor inom en given gemenskap för det mesta kan hantera konflikter på ett fredligt och förnuftigt sätt. I grunden vilar den synen liksom värderingen av demokratin på en optimistisk människosyn. Den demokrati som byggts i Europa under 1900-talet lämnar stor frihet åt den enskilde. Han eller hon kan i stor utsträckning välja sin livsbana men de allra flesta väljer ungefär samma, eller som Alexander Pope lite missmodigt uttryckte det "Born originals how come we all die copies?" Det kan här också vara på sin plats att klart säga att begreppet "civilt" inte är liktydigt med ett "gott samhälle", något det vanligtvis förbands med under antiken och vanligtvis också under upplysningen. I många civila samhällen ryms starkt förtyckande mekanismer och en stram social kontroll som lämnar mycket lite frihet åt den enskildes personliga liv.

Vad jag är ute efter är att peka på både motsatsförhållandet och det ömsesidiga beroendet mellan stat och civilt samhälle. Det var inte mitt syfte när vi skrev boken. Då såg jag bara risken att förhållandet civilt - statligt var på väg att tippa över till en allt dominerande statsmakt. Den hållning jag intar i dag skulle kunna sammanfattas ungefär så att båda dessa organisationsformer är oundgängliga för att skapa ett gott samhälle. *Ingen stat (inte heller en demokratisk rättsstat) kan av egen kraft täcka alla de behov som livet ställer människan inför. Det kan heller inget civilt samhälle, men vissa behov möts bättre av staten medan andra hanteras bättre i det civila livets gemenskapsformer.* Men när vi skrev boken tyckte vi

att svensk politik närmast reflexmässigt förordade statlig och kommunal institutionalisering som svaret på alla svårigheter som samhällslivet reste.

Ett problem med de tjänster som stat och kommun erbjuder är att de nästan alltid har en biavsikt att skapa mer sysselsättning. Sysselsättning är naturligtvis bra. Om inte annat så "befordrar den hälsa och välbefinnande och förhindrar tillfällen till synd", som det heter i det gamla kristna ordspråket. De flesta verksamheter bedöms således inte bara utifrån det behov de tillfredsställer utan också utifrån de arbetstillfällen de skapar. Men sysselsättning är ett halt begrepp. Det har det goda med sig att det ger den sysselsatte en inkomst och en försörjning, men samtidigt kostar all sysselsättning pengar och offentlig sysselsättning kostar skattepengar. De civila samhällets tjänster är däremot ofta gratis och utförs av ideella skäl, för vänskaps skull eller som rena kärlekshandlingar. Det populära talesättet "*that there's no such thing as a free lunch!*" är förmodligen det mest vilseledande påstående som går att hitta i modern floskel flora. Så gott som alla människor gör dagligen andra människor tjänster som är gratis. Vi fostrar, föder våra barn av kärlek och inte för att de skall betala tillbaka våra utgifter i framtiden. Vi engagerar oss i frivilliga hjälp- och stödorganisationer av solidaritet och inte för att tjäna pengar.

Självfallet finns det undantag från dessa allmänna regler och att ordföranden för Röda Korset kan ha en månadslön på 65 000 kronor är lika absurt som att chefen för Systembolaget tjänar 270 000 i månaden. I det första fallet innebär det att man parasiterar på andra människors uppoffringar, genom att ta betalt för en låtsad medkänsla. Det är ungefär samma fenomen som simonin eller avlatshandeln under medeltiden. I det andra fallet måste uppgiften att sälja sprit vara den enklast tänkbara och borde inte kräva ersättning på rena fantasinivåer. Naturligtvis finns det också civila verksamheter som har sidor som är kostnadskrävande, men de skall bestridas av de frivilliga bidrag människor av solidaritet lämnar till en god sak. Detta är i själva verket den civila sfärens svaga sida. Den vädjar till människors filantropiska sidor, deras känsla av solidaritet och empati och den sidan har alltid haft svårt att hävda sig gentemot människans egenintresse.

Det civila samhället har trots dessa svagheter en enorm betydelse för samhällets överlevnadskraft och sammanhållning. Såvitt jag kan förstå är det i det civila samhället som vår

moral och våra normer skapas. Det är inte genom socialstyrelsens instruktioner och det är heller inte genom skattemyndighetens granskningar som den genomsnittlige medborgaren lever sitt liv så förhållandevis klanderfritt som han gör. Det är heller inte på grund av straffsatserna som de flesta människor avhåller sig från att bestjäla, mörda och våldta sina medmänniskor. Det beror, enligt min mening på att vi genom vår uppfostran och dess sociala inläring internaliserar en mycket stark känsla för vad som är rätt och vad som är fel. Ett samhälle och i synnerhet ett modernt sekulariserat samhälle kan inte existera i fredlig form utan att samhällets medborgare förmår internalisera ett fungerande moral- och normsystem.

Den civila sfären har trots denna svaghet spelat en kolossal roll i våra samhällens utveckling. I äldre tider organiserades och finansierades så gott som allt det som i dag är institutionaliserat av civila gemenskaper. Det betydde naturligtvis att den stora mängden av de människor som arbetade inom denna sektor var antingen dåligt betalda eller inte betalda alls. I många fall byggde sjukvård, äldrevård och liknande sysslor på rent ideella insatser och även om jag beundrar sådan idealitet vill jag inte förneka att offentligt organiserade och rimligt avlönade verksamheter i alla väsentliga avseenden är överlägsna vad gäller effektivitet.

Folkrörelserna

Vårt moderna samhälle är i hög grad resultatet av civila organisationers strävanden. Det är de stora folkrörelserna – alltifrån arbetarrörelsen till nykterhetsrörelsen – som format det moderna Sverige. I grund och botten var dessa folkrörelser civila till sin karaktär. De byggde på en idé om att solidaritet och organisation var den enda vägen att skapa ett gott samhälle, präglad av jämlikhet och rättvisa. Till en början var såväl marknaden som staten motståndare i kampen för en sådan förändring. Marknadsanhängarna ansåg att den skulle ödelägga "den osynliga handens" naturligt rättfärdiga fördelning och hindra en effektiv kapitalackumulation. Staten hade mer direkta politiska motiv för sitt motstånd. Den önskade ingen medborgarstat och ingen statusutjämning. Den ville ha en tydlig skiktning såväl ekonomiskt som socialt och den politiska makten klart och tydligt förlagd hos en utpräglad överklass som den ansåg vara det enda sociala skikt som ägde förmågan och resurserna att bära en ledande roll i samhällslivet. Denna överklass ansågs bestå av rika storföretagare, stora jord-

ägare och höga ämbetsmän och militärer. På sätt och vis var den resterna av den gamla men långsamt döende adeln.

Det finns alltså en likhet eller ett släktskap mellan det civila livet och marknaden, i det avseendet att de båda står som oberoende maktformer i förhållande till staten och inte finansieras av allmänna medel. Skillnaden mellan stat och marknad bör emellertid inte överdrivas eftersom också de tjänster marknaden tillhandahåller måste finansieras så att de ger en vinst till intressenten. Det gäller även de tjänster som staten erbjuder, även om det här inte finns intressenter som driver verksamheten med vinstintresse. Statens tjänster är i allt väsentligt skattefinansierade och här finns normalt inget vinstintresse. Däremot finns en kostnad som man vanligtvis bortser ifrån, nämligen transfereringarna, dvs. det faktum att pengar skall flyttas från ett område till ett annat. Denna flyttning och hantering av pengar är inte kostnadsfri. Den ger upphov till en ständigt växande byråkrati som skall besluta om beviljningar och dessutom kontrollera penninghanteringen. Den skattefinansierade sektorn har dessutom ett osynligt tak, vars höjd, även om den förhandlas, till syvende och sist begränsar alla offentliga verksamheters kostnadsnivå.

Trots det finns det goda grunder till att den privata sektorns verksamheter blir dyrare. I och med vinstkravet innebär det vanligtvis att de tjänster som utförs via marknaden måste bli mer kostsamma, i synnerhet med tanke på att även den privata marknadsstyrda sfären har kostnader för att hantera pengar och beviljningar. Det finns emellertid situationer då denna mekanism blir i det närmaste osynlig. Undantagen uppstår framförallt då det allmänna understöder den privata verksamheten, närmast smälter samman med den. Således får alla skolor skolpeng, oavsett om de drivs kommunalt utan vinstintresse eller privat med vinstintresse. Det är kanske den olyckligaste av alla scenarier, eftersom ansvar och huvudmannaskap under sådana omständigheter suddas ut. Det är en situation som inbjuder till bestickning och mutbrott. Verksamheterna blir oklara över vad det är för pengar de spenderar och för vilka ändamål och i takt med att oklarheten växer, reduceras alla samvetsbetänkligheter.

Problemen i förhållandet civilt kontra marknad var en frågeställning som vi inte uppmärksammade när vi skrev boken, eller som vi inte ens såg. Vi var helt enkelt alltför kon-

centrerade på staten kontra det civila och såg staten som det civilas allvarligaste fiende. I dag skulle jag nog säga att det civila livet hotas och alltid har hotats från två håll, dels från staten och dess institutionalisering, dels från marknaden och dess kommersialisering. Vilket hot som är allvarligast varierar förmodligen från tid till en annan. Men med tanke på den moderna nationalstatens försvagning och den tilltagande internationaliseringen är jag benägen att säga att i dag hotas det civila livet framförallt av marknadens kommersialisering av nära nog alla slags tjänster och verksamheter.

Under arbetarrörelsens framväxt och storhetstid (ungefär perioden 1910 – 1970) såg situationen annorlunda ut. Nordeuropeisk och i synnerhet skandinavisk och alldeles speciellt svensk arbetarrörelse kom att se staten närmast som en allierad i kampen för social rättvisa. Det gällde framförallt efter att den demokratiska staten fått sitt genombrott. Då kunde arbetarklassens numerära överlägsenhet göra sig gällande och tillförsäkra den makten över statens institutioner och inrikta dem på nya mål och uppgifter. Man fick också grepp om den samhällseliga rikedomerna och kunde inleda en era av aktiv fördelningspolitik som omfördelade den samhällseliga merprodukten på ett sätt som skapade en högre grad av inkomstlikhet och ekonomisk trygghet.

Staten kan under denna era knappast – i den klassiska marxistiska andan - karaktäriseras som den härskande klassens instrument att förtrycka arbetarklassen. Tvärtom satt arbetarklassen genom sina representanter otvivelaktigt vid makten och kunde med lagstiftningens hjälp både styra den ekonomiska politiken och fördela dess utfall efter sina värderingar. Denna period är såväl den svenska arbetarrörelsens som den nationella statens storhetstid. Dess makt är i det närmaste oinskränkt, även om den utnyttjas med måttfullhet och försiktighet. Om denna enastående period kan man läsa i Tage Erlanders Dagböcker.

Perioden inleds i europeisk politik mycket tvetydigt och under stor vacklan. Under 1920- och 1930-talet härskar en påtaglig ambivalens om vilken väg de europeiska samhällena skulle följa. I Tyskland och Ryssland leder denna tvekan till tragedier av oerhörd omfattning och leder till två krigiska kraftmätningar som hotar att ödelägga hela den europeiska civilisationen. Först andra världskrigets brutala krigföring och folkutrotningar, därefter det kalla kriget då världens och mänsklighetens öde balanserade på en knivsegg.

Sett mot bakgrund av denna dramatiska utveckling måste den svenska moderniseringen betraktas som en lycklig och harmonisk process, karaktäriserad av kloka kompromisser och fredliga överenskommelser. Denna lyckliga och unika modernisering har sin grund både i att arbetarrörelsens reformistiska del segrar med sådant eftertryck, men också i att den svenska borgarklassen och det svenska storkapitalet är berett att kompromissa. I Öst- och Sydeuropa var detta inte fallet och utvecklingen kommer i dessa områden att präglas av betydligt bittrare klasstrider. Här får staten för en period en överdrivet stor makt (det fascistiska Italien, Spanien och Portugal) medan andra länder som Frankrike efter fascismens fall får en tämligen stark stat. Detta tror jag också är orsaken till att Sydeuropas kommunistiska partier får en dominerande ställning. När inga kompromisser är möjliga och den härskande klassen tror sig kunna besegra de lägre klasserna kommer med nödvändighet mer militanta rörelser att få inflytande på båda sidor om barrikaden.

I Sverige betyder moderniseringen och arbetarrörelsens framryckning att staten stärker sin makt över samhället. Detta är emellertid knappast av ondo och det kan inte betvivlas att statsutvecklingen har haft ett brett folkligt samtycke. När vi skrev boken såg vi denna tendens som en svaghet genom att den rev ned det civila samhällets självgrodda institutioner. I dag betraktar jag denna diagnos som på en och samma gång nostalgisk och felaktig. Nostalgisk därför att den grundades på en sorgsenhet över att det folkliga initiativet och den självständiga folkliga aktiviteten offrades till förmån för starka byråkratiska institutioner. Felaktig därför att ingen kan beklaga att sådana fenomen som exempelvis den frivilliga och erkända, men bristfälliga, sjukkassan ersattes av en allmän sjukförsäkring som gav ersättningar som det gick att leva på eller att pensionsförsäkringen förstärktes och kom att gälla för alla medborgare och inte heller på att undervisningsväsendet reformerades så att alla fick tillträde till högre utbildning. Den typen av emancipatoriska trygghetsreformer hade inte varit möjlig på annat sätt än genom en statlig organisation.

Det nya civilsamhället

Men den var också felaktig därför att den utgick från att det civila samhället gick sin undergång till mötes eller kanske till och med redan hade gjort det. Den diagnosen tror jag inte längre på. Staten växer visserligen fortfarande och fler och fler av de uppgifter som tidigare tillvaratogs inom den civila sfären övertas av statligt organiserade institutioner. Men det civila livet dör ändå inte. Det förnyas och växer på andra områden. Ibland ser vi inte det nya civila samhällsliv som omger oss. Vi upptäcker det inte förrän det angrips eller övertas av staten eller marknaden. Först då ser vi att det funnits i vår närhet och omgett oss, men att det syntes oss så naturligt att vi bara inte lagt märke till det. I dag växer det genom det myller av frivilligorganisationer som driver enstaka frågor och verkar som ett slags lobbygrupper gentemot de etablerade statliga och överstatliga organ som har den slutgiltiga makten. Man finner också ett sjudande civilt liv, inte minst på nätet, i form av alla möjliga slags spontana initiativ som Facebook eller Twitter eller bara genom tusentals olika bloggar eller chatrum där vänskaper knyts och åsikter vädras. Det är en annan typ av civil sfär, men den är icke desto mindre civil och ingen kan efter dess insatser i olika valkampanjer runt om i den världen heller tvivla på att den besitter maktfulla resurser. Det är en ny och annorlunda form för offentlighet än det klubbiv som Habermas skrev om i sitt verk om "Den borgerliga offentligheten". Den är varken borgerlig eller proletär i den marxistiska innebörden av termerna men den är utan tvivel medborgerlig.

Den är medborgerlig därför att dess initiativ och gemenskapsformer grundar sig på att människorna har starka demokratiska rättigheter som tillåter dem att uttrycka sin vilja och växla in den i makt eller inflytande. Typisk i detta sammanhang är den opinionsstorm som skapades i samband med att det blev klart att Försvarets Radioanstalt (FRA) fick lagliga rättigheter att avlyssna all utländsk kabeltrafik på svenska nät. Ett annat exempel på denna nya civila offentlighets makt och inflytande är den roll den kom att spela i det amerikanska presidentvalet och som lett till att även svenska politiker i den senaste valkampanjen sökte utnyttja nätet för att vinna väljare. Ytterligare en ny typ av civil offentlighet utgörs av alla de NGO:s som uppstår och bedriver en ofta framgångsrik verksamhet antingen vid sidan av statliga institutioner eller som påtryckningsgrupper gentemot den etablerade politiska makten. Det civila samhället dör alltså inte utan återuppstår oupphörligt i nya former. Vanligtvis har de nya civila initiativen sin utgångspunkt i folkrörelser, gamla som nya, som

anser att det finns brister och hål i det skyddsnät som de statliga institutionerna tillhandahåller.

Marknad och civilsamhälle

På sätt och vis finns en likhet mellan marknadsekonomi och det civila samhällslivet. Den likheten handlar framförallt om de småföretag som skapas för att tillvarata uppgifter som de stora företagen inte uppfyller eller för tjänster som prissats för högt. Blir dessa småföretag alltför framgångsrika köps de vanligen upp av de nationella eller multinationella jättarna. Det gäller i synnerhet de innovativa småföretag som står inför likviditetsproblem och liknande svårigheter. I detta avseende agerar marknadens stora företag på samma sätt som staten. Med sina kapitalresurser kan de sluka allt smakligt som kommer i deras väg. De civila initiativen hotas alltså från två håll. Dels från staten som anser att den kan göra allting bättre och som otvivelaktigt kan göra vissa saker långt bättre än det civila samhället förmår, dels hotas det av marknaden som ständigt dammsuger det civila livet på idéer som kan omsättas kommersiellt. Vanligen innebär den typen av förvandling från civilt till marknad att själva kärnan i den civila verksamheten förfuskas och förlorar sitt ideella innehåll. Av dessa båda fiender är som jag ser det i dag marknaden det allvarligaste hotet mot det civila livet.

Staten är förvisso också ett hot framförallt eftersom det statliga övertagandet av alla civila verksamheter riskerar att staten tar sig vatten över huvudet. Den utsätts liksom historiens stora imperier av utsträckningens påfrestning och förmår inte finansiera och kontrollera alla de institutioner den påtagit sig ansvaret för. I denna situation finns dessutom en inbyggd fara för korruption. När institutionerna växer kommer de att kontrollera allt större kapital, samtidigt som de band som binder samman institutionerna ofta är av personligt slag. Människor som har känt varandra under lång tid och kämpat tillsammans för samma eller likartade mål blir lätt benägna att se genom fingrarna med övertramp från starkt uppskattade ledare och medarbetare. Man behöver bara bläddra igenom Anders Isakssons bok "Den politiska adeln" för att förstå att Sverige som en gång i tiden tillhörde de minst korruperade länderna i världen i dag lider av en smygande mutkultur, som är extremt farlig för en fortsatt solidarisk samhällsutveckling.

Det är som TV-programmet "Uppdrag Granskning" visade, sorgligt nog, inom arbetarrörelsens sidoorganisationer som denna smygande korruption griper omkring sig. Inom rörelser som hyresgästföreningar, kommunal förvaltning och fackliga organisationer utbreder sig en mentalitet som anser det självklart att de resor man företar sig skall ersättas, att de luncher man äter skall betalas och att alla hotellrum man bebor skall finansieras av den organisation man tillhör alldeles oavsett om man just i det sammanhang man äter eller reser gör det för organisationens räkning.

Från denna hållning är steget inte långt till att man ser de allmänna medel man är satt att förvalta som sin egen privata egendom. Det är när tankegångar av detta slag får fäste som förtroendevalda tjänstemän kan renovera sina egna villor eller sommarhus och skicka räkningen till kommunen under förevändningen att det arbete som gjorts har varit till kommunens fromma.

I sin bok "Sociala fällor och tillitens problem"⁶ berättar Bo Rothstein en upplysande historia från ett föredrag i Ryssland, där han nämnt att de skandinaviska staterna fick in ungefär 90 procent av den skatt de debiterade sina medborgare. Efteråt kom en rysk ekonom fram till honom och uttryckte sitt starka tvivel på att den siffran kunde vara riktig. Rothstein försäkrade honom att den var det och den ryske ekonomen suckade och sa "Vi får på sin höjd in 35 procent av den skatt vi debiterar och det är bl.a. därför vi inte kan bygga någon välfärdsstat!"

Demokratis konsekvenser för de västliga samhällena

Den politiska demokratin har i grunden förvandlat de industriella samhällena i väst. För Marx och hans efterföljare var det ett axiom att staten var den ekonomiskt härskande klassens redskap, att staten aldrig kunde fatta beslut eller handla på ett sätt som gick emot denna elits intressen. Visserligen kan man i de senare skrifter som Friedrich Engels skrev skönja en avvikande position men den kom aldrig att spela någon roll för den radikala marxismen. Men det vi i dag kan konstatera är att staten faktiskt har gjort det som marxisterna ansåg vara omöjligt, nämligen höjt sig över klasserna och tillskansat sig en självständig makt. Djupast sett tror jag att staten alltid, sedan den uppstår i sin moderna form under 1500- och 1600-

⁶ Rothstein, Bo, *Sociala fällor och tillitens problem*, Stockholm 2003.

talet, har haft denna möjlighet. Men efter demokratins genombrott accelererar utvecklingen. Demokratien innebär ju faktiskt att den numerärt starkaste klassen, arbetarklassen, får den politiska makten över statens institutioner och finanser. Staten får i och med denna förändring en enorm förstärkning av det folkliga samtycke på vilket dess legitimitet ytterst vilar.

Och även om den inte suveränt kan styra statskutan efter egen vilja utan måste ta hänsyn också till andra grupper än den egna klassens intressen får den dock möjlighet att utnyttja staten för att inleda en radikal omfördelningspolitik. Under den socialdemokratiska storhetstiden från 30-talet till 70-talet kan man till och med i viss mån tala om att staten är arbetarklassens redskap, dock inte något diktatoriskt redskap. Det vore också orimligt att karaktärisera arbetarklassen som en härskande klass trots att dess politiska organisationer behärskar staten och kan utnyttja den för att främja sina intressen.

Det demokratiska samhället har helt enkelt inte någon härskande klass. För att begreppet "härskande klass" skall ha någon mening måste den inneha ett maktmonopol. Den måste därför både ha den politiska och den ekonomiska makten. De härskande klasser vi kan urskilja i historien som den feodala adeln eller 1700- och 1800-talets borgerskap kontrollerade såväl ekonomin som politiken. Det intressanta är att de förlorar sin härskande ställning på två motsatta sätt. Den feodala adeln förlorar sin härskande ställning genom att städernas borgerskap visar sig effektivare i den ekonomiska kapplöpningen. Borgerligheten blir helt enkelt rikare än adeln och det är denna förskjutning som gör revolutionerna i England och Frankrike möjliga.

Borgerskapet förlorar sin härskande makt genom att arbetarklassen organiserar sig politiskt och fackligt och visar sig kunna utnyttja sin politiska organisering så skickligt att den förmår erövra statsmakten. I västvärlden sker det, om man bortser från Tyskland, på demokratisk väg och innebär att en kompromiss mellan borgerskap och arbetarklass blir möjlig genom att borgerskapet får behålla en stor del av sin ekonomiska makt under förutsättning att den accepterar en omfattande omfördelning av ett ständigt växande produktionsresultat. Det är viktigt att betona att detta blir möjligt genom den ständigt växande ekonomin, utan den hade förmodligen inte någon kompromiss varit möjlig.

Det märkliga, som vid närmare eftertanke inte är särskilt märkligt, är ju att socialdemokratin när den väl fått makten över staten inte söker inskränka dess makt utan tvärtom strävar efter att utvidga den. Den stärker statens skattebas och ökar skattetrycket för att få råd med en ökad socialpolitik. Denna politik som får namnet "folkhem" eller "välfärdsstat" betyder att staten kan utnyttjas av andra sociala krafter och skikt än de som är ekonomiskt härskande och därmed har den marxistiska tesen om staten som den härskande klassens redskap brutit samman. *Den moderna demokratiska staten kan överhuvudtaget inte karaktäriseras som ett verktyg, den är i stället det politiska centrum där kompromisser skapas och befästs och dessa kompromisser kan bara göras upp mellan de politiska partier som har en stor del av det röstberättigade folkets samtycke bakom sig.* Det understryks av det faktum att rena majoritetsregeringar är mycket sällsynta och att det största partiet antingen måste förlita sig på stödpartier i parlamentet eller regera med hoppande majoriteter.

Den marxistiska tesen räknar bara med ekonomin och sätter i realiteten likhetstecken mellan ekonomisk och politisk makt. Västvärldens demokratier visar att det inte per automatik finns något sådant likhetstecken. När man synar 1900-talets politiska utveckling blir det uppenbart att en totalitär kommunism, som den i Sovjet, utmärkt klarar att behärska ekonomin med den politiska maktens redskap och att det på omvänt sätt går att styra politiken med ekonomins hjälp, vilket i hög grad sker i USA. Det måste dock tilläggas att ett demokratiskt statskick gör det betydligt svårare att styra politiken utifrån ekonomin, helt enkelt eftersom demokratin inte tillåter upprättandet av ett maktmonopol utan att samtidigt upphöra som demokrati.

Den moderna välfärdsstaten som växte fram över hela Västeuropa under efterkrigstiden genomfördes visserligen av regeringar med högst skiftande politisk färg, men i grund och botten var den en socialdemokratisk eller möjligen socialliberal modell. Det är ingen tillfällighet att den skandinaviska och i synnerhet den svenska välfärdsstaten blev den typiska förebilden.

På ett mer överordnat plan måste man emellertid se välfärdsstaten som en typisk västeuropeisk konstruktion – en konstruktion som markant skiljer europeisk politisk kultur från

amerikansk. Det amerikanska svaret på hotet från kommunismen under det kalla kriget var framförallt militärt och teknologiskt. Det europeiska bestod i att visa att den demokratiska och socialt balanserade marknadskapitalismen kunde skapa den välfärd och trygghet som den kommunistiska propagandan hävdade endast kommunismen var mäktig och göra det lika bra eller bättre än vad de kommunistiska staterna kunde klara av. Det brukar sägas en aning föraktfullt att "västvärlden bara var ett skyltfönster som ställde fram frestande grannlåt för att locka arbetskraften från öst till väst". Det må vara sant att det stod mycket grannlåt i vårt skyltfönster, men den var inte falsk. Den var i det väsentliga verklig, annars hade säkerligen flyktingarna från öst vänt redan i dörren och valt att resa tillbaka. Det gjorde de emellertid inte och i slutändan var det de totalitära samhällena i öst som kollapsade, inte demokratierna i väst.

1900-talets historia visar att de samhällen som vilar på en spridd och demokratiskt fördelad makt har en större förmåga att fördela också samhällets övriga resurser mer rättvist och mer jämlikt än stater som har en central statlig styrning alldeles oavsett vilken proklamerad politisk inriktning den centrala makten har. Dessvärre är det också nödvändigt att erkänna att det lika lite finns någon samhällsform som är vaccinerad mot orättvisor och olikhet som det finns en mänsklig livsstil som är garanterat fri från varje slag av olycka.

I samhällen med utspridd och förtunnad maktstruktur är det inte bara parlamentet som övar inflytande på politiken. Politiken styrs också av starka industriella och finansiella organisationer, liksom av välorganiserade folkrörelser. De ekonomiska intressenas inflytande bygger på att förutsättningarna för välfärdsstaten har varit en obruten ekonomisk tillväxt och att en politik som gått stick i stäv med den ekonomiska makten skulle ha äventyrat denna nödvändiga tillväxt.

Därmed blir det på sätt och vis ett gemensamt intresse mellan det storindustriella kapitalet och den organiserade arbetarrörelsen att formulera en politik som ger maximal tillväxt. Det gynnar företagens vinster, men det skapar samtidigt hög sysselsättning med hyggliga löner. Detta samförstånd uttrycks klart i den Rehn-Meidnerska arbetsmarknadspolitik som gynnar de stora och högt rationaliserade företagen som kan generera tillräckliga vinster för att betala arbetarna marknadsmässiga löner, ge god anställningstrygghet och möta de

växande kraven på förbättrad arbetsmiljö. Denna framgångsrika politik gynnade självfallet också de stora företagen som kunde tillfredsställa arbetarrörelsens krav. I 60- och 70-talsvänsterns retorik beskrevs denna politik nedlåtande som ett klassarbete med den underförstådda innebörden att det enda den garanterade var ett fortsatt löneslaveri. Det var förmodligen denna vänsters avgörande misstag och orsaken till att den aldrig fick det inflytande den så hett åstundade. Det drev den ut i en öken av ofruktbara förslag och en perspektivlös kritik av den klassarbetspolitik som på mindre än ett århundrade hade lyft Skandinavien ur den djupaste fattigdom till ett enastående välstånd och som gjort det med ett brett folkligt samtycke. I dag dominerar detta synsätt hela det politiska fältet. Såväl socialdemokrater som borgerliga partier vet att det inte går att vinna en majoritet av folkets röster i opposition mot den välfärdsstat som byggdes under förra seklet. Kampen mellan de två blocken i svensk liksom i skandinavisk eller europeisk politik handlar i allt väsentligt om vem som kan förvalta det välstånd vi har på bästa sätt. Det ser ut som om Herbert Tingsten till sist ändå har fått rätt?

Avigsidan av denna svenska välfärdsolitik har naturligtvis varit att den missgynnat de små och medelstora företagen som var sämre rationaliserade och hade svårigheter att betala de löner som fackföreningarna krävde. Sverige blev därigenom ett storindustriellt land med stora exportföretag som just genom beroendet av exporten blev känsliga för internationella konjunktursvängningar. Bara en jämförelse med vårt södra grannland ger en blixtbelysning åt den svenska särprägel. De företag i Danmark som har fler 500 anställda är lätt räknade, medan sådana företag i Sverige snarast räknas bland småföretagen eller möjligen de medelstora. Danskarna har ur denna synvinkel haft lättare att snabbt anpassa sig till internationella konjunkturer. De har som talesättet säger kunnat klara sig "genom att öka ölförsäljningen till varandra".

Man skulle kunna tycka att den nuvarande globaliseringen, som bara är ett annat ord för en accelererad internationalisering av ekonomin och kanske i synnerhet de finansiella transaktionerna, borde gynna Sverige som så länge, på gott och ont, levt i den internationella ekonomins grepp. Jag är också övertygad om att den på sikt kommer att gynna svensk industri. De svårigheter vi brottas med för tillfället är omställningsproblem som alltid uppstår när moderniseringen gör ett plötsligt och oväntat ryck och nya aktörer (framförallt de

asiatiska ekonomierna) träder in på marknader som tidigare varit våra. Men även denna utmaning kommer Sverige att kunna möta om man vågar låta den traditionella arbetsmarknadspolitiken komma till heders igen. De svenska industrier som är för dåligt strukturrationaliserade för att stå sig i den internationella konkurrensen måste och bör slås ut för att lämna plats för nya och slagkraftiga företag.

Makten och demokratin

Till sist en fråga som inte diskuterades särskilt inträngande i boken, nämligen frågan om makten och demokratin. För alla radikala rörelser i historien som önskat en omvälvande förändring av samhället har frågan om makten varit ett påträngande problem. För de flesta har det framstått som en självklarhet att makten har varit avgörande för att uppnå den önskade förändringen. Det har också varit makten över staten som setts som mest nödvändig. Den statliga makten blir ju tidigt den centrala maktinstansen i samhället och den utvidgas som vi påpekar i boken oavslått under civilisationens utveckling. Men denna maktutvidgning tenderar också att förtunna maktens karaktär. Den europeiska statens höjdpunkt ur makt-synpunkt inträffar förmodligen under den absolutistiska epoken som kulminerar under 1600- och 1700-talet. Då disponerar staten med suveränitet våldsmakten och den har börjat koppla ett grepp om samhällets ekonomiska resurser. Det som knäcker denna stats totala makt är marknadsekonomin snabba framryckning som ger andra aktörer ett ökat ekonomiskt spelrum. Dåtidens stater eftersträvade en merkantilistisk politik, dvs. att berika sig genom att exportera så mycket som möjligt och importera så lite som möjligt. Det var naturligtvis en hopplös politik som reducerade handeln till ett minimum och därmed rikedomsutveckling lika mycket. Marknadens lösning på problemet var i stället frihandel som enligt dess doktrin gav alla möjligheter att öka sitt välstånd. Det är i själva verket tesen i Adam Smiths berömda bok *The Wealth of Nations*.

Merkantilismen förlorade den striden och gjorde det genom att dåtidens stater tog sig vatten över huvudet. Typexemplet är Frankrike som var dåtidens absolutistiska och merkantilistiska stormakt. I försöken att ytterligare öka sin stormaktsposition förde det en rad kolonialkrig mot den betydligt liberalare konstitutionellt organiserade stormakten England och förlorade dem alla. Kriget ruinerade Frankrike och berikade England vilket om något visar den liberala konstitutionalismens och frihandelns överlägsna flexibilitet. Som jag

ser det är detta inledningen till en ny typ av makt. Frankrike representerar den klassiska centralistiska makttypen som genom avgifter, pålagor och en minutiös exploatering av den egna befolkningen och erövrade territoriers resurser skapar sig fiender både inom och utom landet. Medan England med sina relativt fria medborgare och sin öppna handel lät alla som kunde berika sig. Förvisso handlar detta inte om att alla människor fick del av det välstånd som skapades, snarare tvärtom. Den industrialisering som inleddes genom denna utveckling är förmodligen en av de brutalaste sociala processer vi känner i Europas historia, möjligen med undantag av den sovjetiska industrialiseringen mer än hundra år senare.

Skillnaden mellan dessa två grymma sociala omvälvningar är helt enkelt maktens betydelse och roll i dem. I England fanns efter den "ärorika revolutionen" 1689 en grundläggande frihet för medborgarens individuella initiativ på både det sociala och det ekonomiska området. Det fanns dessutom tydliga restriktioner som lagts på den centrala statsmakten. Den franske samhällsfilosofen Alexis de Tocqueville oroade sig över detta men på grunder som visat sig åtminstone delvis felaktiga. Han såg den nya ordningen där aristokratin förlorat all makt och inflytande som en risk för att det inte längre fanns någon social kraft som kunde bjuda den centrala makten motstånd. Demokratin skulle i hans ögon skapa en faderlig förmyndarstat, som visserligen var välvillig till sin natur och ville undersåtarnas bästa, bara de aldrig tilläts bli mogna och vuxna människor. Delvis får man nog medge att Tocqueville har en poäng. Den moderna demokratiska staten strävar som Yvonne Hirdman så träffande uttryckt i en boktitel *Att lägga livet till rätta*. Den demokratiska staten vill oss väl, ibland alltför väl och det är ett problem, men trots allt ett mindre problem än en makthungrig centralmakt som vill diktera medborgarnas liv och disponera deras ansträngningar och arbetskraft efter eget gottfinnande. Den engelska staten hade efter revolutionen inte längre ett maktfullkomligt centrum utan begränsades av andra institutioner som det lagstiftande parlamentet och de oberoende domstolarna som utgjorde starka motvikter mot den centrala exekutiva makten. I det nya Sovjetunionen var den exekutiva makten mer centraliserad än någonsin och den saknade alla motvikter.

För att säga det kortfattat var makten i England och efterhand i stora delar av Västeuropa mer spridd, medan den i öst var mer förtätad och sluten. Så var det också ganska långt innan demokratis genombrott. I själva verket var denna spridda, förtunnade maktstruktur en

förutsättning för den västeuropeiska demokratins seger. Överallt kunde olika slag av föreningar och folkrörelser skapas i protest mot den centrala statens auktoritet. Den engelska arbetarrörelsen växte fram just som en mångfald av privata initiativ som ägde rätten till yttrande- och föreningsfrihet och som den centrala makten till trots för sitt våldsmonopol inte förmådde stävja. E.P. Thompsons utomordentliga arbete *The making of the English working class* illustrerar denna sida i det spridda maktsystems som det marknadsstyrda England var under industrialismens epok. Arbetarklassen växte inte fram som en automatisk reaktion på industrialismen utan var produkten av en omfattande social, delvis medveten, delvis omedveten konstruktion. Det var denna arbetarklass som insåg nödvändigheten av organisation, strejker och demonstrationer men också av parlamentariskt arbete. Att de insåg det hade helt enkelt sin grund i att det var möjligt i England och på samma sätt insåg arbetarklassen i större delen av Västeuropa att detta var den säkraste och genaste vägen till inflytande och till en social demokrati.

I Östeuropa och Ryssland var denna väg blockerad. Här var den tsaristiska diktaturen extremt centraliserad och maktfullkomlig och den aristokrati som fanns var osjälvständig och inte någon självmedveten motkraft till den ryska autokratin. Den var absolut avhängig centralmakten och hade inga andra intressen än dem staten förespråkade. Å andra sidan var denna stat ett fallfärdigt ruckel. Den saknade, till skillnad från staterna i väst, allt samtycke, med undantag för den byråkratiserade aristokrati som var dess sociala bas, omgavs den enbart av en utfattig och analfabetisk bondeklass samt en alienerad elit av desperata intellektuella som längtade efter ett friare samhälle men aldrig förstod villkoren för att uppnå det. Den ryska tsarismen var trots sitt våldsmonopol och sina enorma rikedomar en svag statsmakt. Det samhälle den härskade över var tekniskt, ekonomiskt och socialt efterblivet. Det saknade den vetenskap och ingenjörskonst som utvecklats i väst, det saknade de incentiv som den europeiska marknaden skapat och dess undersåtar var till mer 80 procent analfabetiska bönder som levde sina liv repetitivt. Det saknade helt enkelt ett fungerande civilt samhälle, ett samhälle där människor kunde göra sin röst hörd och ge sin vilja resultat. Därför var det möjligt för en viljestark, välorganiserad och hänsynslös elit av revolutionärer att störta detta fallfärdiga ruckel.

I den västliga världen var som Gramsci konstaterade en strategi som den ryska dömd att bli resultatlös. En revolution i något av de västliga samhällena stod inte bara inför uppgiften att störta en fallfärdig stat. Den måste även övervinna en väl fungerande stat och dessutom ett försvarsverk byggt av civilt samförstånd. Ett samhälle sammanfogat av kulturellt och socialt samtycke måste också besestras. Här krävdes därför mycket mer därför att här var makten utspridd och en revolution måste därför betvinga motståndet från ett helt nätverk av maktgrupper som alla hade sin egen självständiga bas. Såvitt jag förstår var det detta som det tidiga 1900-talets socialdemokrater insåg på ett tidigt skede. Vid en intervju med den äldre Ernst Wigforss berättade han att Hjalmar Brantings socialdemokratiska regering 1921-23 tillsatte en socialiseringsutredning för att utröna möjligheten att via staten överta det näringsliv som nu låg i privata händer. Men resultatet av den var att det skulle bli ett tröstlöst sisyfosarbete.

Slutsatser?

I dagligt tal använder vi oss av termer och begrepp på ett slarvigt sätt. Vi talar om stat och samhälle som om de var samma sak, vi använder begrepp som medborgare utan att tänka på att det rymmer en historia om emancipation från att vara undersåte till att bli en like bland likar – en medborgare. När Tage Erlander myntade uttrycket "det starka samhället" undrar jag om han inte menade den "starka staten". Efter att socialdemokratin demokratiserat staten och erövrat den kom den omedvetet att betrakta den som en del av samhället och glömde allt om den gamla stat som varit dess fiende under det halvsekel då organisationen kämpade för demokrati och bättre arbetsförhållanden. Det var på ett sätt rätt men samtidigt fel. Staten förlorar inte sin karaktär av myndighetsapparat som är överordnad samhället hur demokratisk den än blir. Den förlorar inte sitt våldsmonopol och den upprätthåller sina kårer och domstolar och det måste den göra. Ett demokratiskt samhälle är inte en anarkistisk utopi om total utjämning där allting löses genom diskursiva samtal mellan likar. Det kommer också i demokratiska samhällen att uppstå tvister som bara kan lösas genom maktmedel – maktmedel som bara staten har. För att ta ett exempel om nu en expertutredning finner en lämplig plats för förvaring av kärnavfall, men kommunens eller regionens invånare motsätter sig att platsen används till detta ändamål, skall staten då böja sig för en minoritetsgrupp av landets alla medborgare eller är den förpliktad att genomdriva sin vilja med de maktmedel den förfogar över. Man kan tänka sig både långt lättare och långt

värre konflikter som den demokratiska staten tvingas hantera med makt. Det gör att man alltid har behov av att skilja på stat och samhälle.

Den institutionella myndighetsapparaten som är satt att administrera den demokratiska samhällsgemenskapen ställs ständigt inför svåra och ibland obarmhjärtiga beslutssituationer. De måste fatta beslut och ibland fattar även myndigheter i ett demokratiskt samhälle felaktiga och orättfärdiga beslut. Och även om vi har ombudsmän och domstolar vi kan vända oss till när vi känner oss kränkta eller orättvist behandlade vet vi innerst inne att det inte är tillräckligt. En medborgare som stämmer försäkringskassan måste veta att han möter ett batteri av skickliga jurister som med lätthet förvandlar vin till vatten och kan ruinera honom i en kort och formellt korrekt process.

I sitt inflytelserika arbete *Det sociala kontraktet* skriver Jean-Jacques Rousseau följande ord om det demokratiska kontraktet: "*Varje medborgare skulle då vara fullkomligt oberoende av alla andra medborgare och absolut beroende av staten: vars verksamhet alltid genomförs med samma medel; ty det är bara med statens våld som dess medlemmars frihet kan säkras.*" Det han här skisserar är något så egendomligt som en totalitär demokrati, en demokrati där friheten endast kan garanteras genom underkastelse under den starkaste – den demokratiskt enväldiga statsmakten. Rousseau är genomgående svårbegriplig, inte minst genom sin böjelse för paradoxer, att han tolkats på helt motsägelsefulla sätt. Inom vänstern har man sett honom som en av de första som talar om demokrati i modern bemärkelse, medan en filosof som Bertrand Russell utan omsvep karaktäriserar honom som fascist. För min del är jag närmast benägen att ge Russell rätt. Rousseau gjorde i sitt verk "*Det sociala kontraktet*" en distinktion mellan vad han kallade "*allas vilja*" – en ståndpunkt som man kunde enas om genom majoritetsomröstning – och "*allmänviljan*" som var överordnad *allas vilja* och inte kunde fastställas genom omröstning. Allmänviljan var snarast ett slags intuitiv insikt om det rätta som låg förborgad hos folket, men alltså inte röstas fram. Det är här som Rousseau förfaller till en politisk mysticism som påminner om både fascismens och kommunismens idéer. Folksuveräniteten tycks endast kunna komma till uttryck genom en ledares inspirerade insikt och det är knappast i överensstämmelse med modern demokratisk övertygelse. Hans oklarhet kan delvis förklaras av att hans politiska ideal var stadsstaten och att folket församlat till möte på torget var den enda form av folk-

suveränitet som han kunde acceptera. Större samhällskonstruktioner där folket inte kunde samlas och enas var hänvisade till en eller annan form av representativ demokrati och Rousseau avskydde den representativa demokratin mer än något annat.

För min del vill jag hålla fast vid tron på begreppet "civilt samhälle" därför att det endast är genom en aktiv medborgerlig kontroll som statens och dess myndigheters maktutövning kan hållas på plats. Demokratin är inte en institution som vi en gång etablerat och som sedan inte kan förändras eller förloras. Den är snarare ett tillstånd, ett sätt att förhålla sig till den sociala gemenskap man är en del av, ett sätt att tänka och reagera mot maktmissbruk eller arrogans. Därför förtjänar den blide revolutionären Richard Overtons ord att upprepas och smältas. Det han säger är att vad vi tror oss ha erövat inte är eviga vinster. De kan vridas oss ur händerna med bara en vrängning av ordens betydelse.

"We were before ruled by King, Lords, and Commons; now by a General, a Court Martial, and a House of Commons: and we pray you what is the difference?...We have not the change of a Kingdom to a Common wealth; we are onely under the old cheat, the transmutation of Names, but with the addition of New tyrannies to the old ... and the last state of this Common wealth, is worse than the first."

Trots denna pessimistiska syn på staten, vill jag betona att det inte gäller alla statstyper. Den demokratiska staten följer andra normer och regler än den auktoritära, framförallt är den beroende av medborgarnas samtycke. Om det finns eller inte avgörs som alla vet i fria och hemliga val. Denna demokratiska statstyp ingår därför i ett samspel med samhället – ett samspel som är av central betydelse för samhällets utveckling och medborgarnas välbefinnande. Ingen har klargjort denna mekanism bättre än atenaren Perikles när han efter ett år av motgångar för atenarna i kriget mot Sparta höll ett stort tal på torget. Läget var desperat och atenarna tenderade till att ge upp kampen och försöka rädda vad som räddas kunde av sin privata egendom och vända den större gemenskapen i staten ryggen. Enligt Thukydidens sades Perikles följande visdomsord som enligt min mening är lika aktuella i dag som för mer än två årtusenden sedan:

"När det går väl för hela staten, är detta bättre för den enskilde, än när de privata intressena tillgodoses, men staten som helhet hotas av ruin, Hur personligen framgångsrik man än må vara rycks man ändå med i den allmänna katastrofen om ens land drabbas av fördärv, medan däremot den som har mot-

gångar, mycket lättare kan övervinna dessa så länge det går bra för staten. Eftersom alltså staten kan bära den enskildes olyckor, men inte den enskilde statens, bör alla försvara staten i stället för att handla som ni nu gör.”

En sista distinktion

Till sist skulle jag vilja göra en distinktion. Trots att den klassiska politiska filosofin med tämligen stor säkerhet uppfattade begreppen samhälle och civilt samhälle som ett och det-samma, tror jag det är förnuftigt mot bakgrund av den moderna utvecklingen och inte minst med demokratins genombrott att se dem som åtskilda. I begreppet samhälle innefattade upplysningens filosofer också marknaden och det är på sätt och vis naturligt. Jag har emellertid argumenterat för att såväl staten som marknaden är det civila livets och det civila samhällets fiender. Om man skall upprätthålla den uppfattningen är det nödvändigt att hålla begreppen samhälle och civilt samhälle isär. Det civila samhället är då väsentligen de spontana och självgrodda sociala relationer som oavslåttligt formas i den mänskliga gemenskapen och som lika oavslåttligt usurperas av den statligt politiska institutionaliseringen eller av marknadens ekonomiska institutioner. Det civila samhället är och förblir hemvisten för vårt alternativa politiska tänkande, våra visioner och utopiska drömmar liksom för formulerandet av den moral och de normer som skapar vår civilisations kulturella karaktär. Vi föds inte civiliserade, det är något vi blir genom de nära sociala kontakter vi fostras av och lever i.